

Thijs Weststeijn

Het 'Boek der Wereld' verklaard door Athanasius Kircher

Dit artikel is tot stand gekomen naar aanleiding van de tentoonstelling 'Athanasius Kircher in Amsterdam. Een zeventiende-eeuwse geleerde op zoek naar verloren kennis', Museum Amstelkring, Amsterdam, 1 september t/m 7 oktober 2001

Als er één voorbeeldige bezoeker van Rome is geweest voor wie deze stad fungeerde als 'Boek der Wereld' dan is dit Athanasius Kircher (1602-1680) geweest. Deze zeventiende-eeuwse Jezuïetenpater hield zich bezig met alle gebieden van wetenschap die in zijn tijd bekend waren. Hij verdiepte zich tot het eind van zijn leven in de stad Rome als in een compendium van cultuur uit heden en verleden, van zowel traditionele als efemere stromingen, van het evidente en het verborgene, het canonieke en het esoterische.

Kircher werkte op het Collegio Romano, het college der Jezuïeten, waar hij ook zijn befaamde museum inrichtte: het 'Museo Kircheriano', dat beschouwd wordt als een van de eerste openbare musea ter wereld. De verschillende objecten die hier waren tentoongesteld vormden als in een 'speculum mundi', een spiegel van de wereld, een weergave van zijn wereldbeeld. De geleerde voltooide hier een oeuvre dat meer dan dertig volumineuze boeken telde over de meest uiteenlopende onderwerpen, waaronder wiskunde, taalkunde, geologie, astrologie en archeologie; zo schreef hij ook een uitgebreide verhandeling over de geschiedenis en cultuur van de provincie Lazio waarvan Rome de hoofdstad is.

Kirchers belangstelling kan met recht encyclopedisch worden genoemd. Hij onderzocht het magnetisme, bouwde af luistermachines voor het Pauselijk hof, daalde af in de op dat moment werkzame Vesuvius en ontdekte de pestbacterie. Het grote kernpunt van Kirchers onderzoek vormde het verste verleden. Hij probeerde een 'Gouden Tijdperk' te reconstrueren waarin het alleroudste Christendom nog in zijn meest pure vorm zou hebben bestaan, en hij betrok Dionysus, Abraham en Hermes Trismegistus bij een reconstructie van deze 'oergodsdienst'. De verschillende heidense religies waarvan hij in Rome de relieken aantrof meende hij in deze synthese te kunnen verenigen.

Kircher zocht naar overblijfselen van het tijdperk van vóór de Babylonische spraakverwarring, en poogde de universele taal te reconstrueren die er in die tijd moest zijn geweest. Vanuit de overtuiging dat deze taal in de Egyptische hiërogliefen was vastgelegd, bestudeerde hij intensief de Egyptische oudheid. In samenwerking met Gianlorenzo Bernini, de belangrijkste kunstenaar die op dat moment vormgaf aan het straatbeeld van Rome, richtte Kircher voor deze belangstelling enkele monumenten op: een fontein op het Piazza Navona, waarbij een grote Egyptische obelisk de bekroning vormt van vier sculpturen die de belangrijkste werelddelen verbeelden, en een obelisk die troont op de rug van een olifant voor de kerk van Santa Maria sopra Minerva.

Wie was deze universele geleerde, die in zijn eigen tijd letterlijk wereldberoemd was, maar na zijn dood vrijwel onmiddellijk werd vergeten? De opmerkelijke figuur Athanasius Kircher staat om niet geheel duidelijke redenen de laatste jaren weer opnieuw in de belangstelling van literaten en wetenschappers. Over de betekenis van zijn leven en werk doen tegenwoordig twee verschillende opvattingen de ronde.

De eerste opvatting, die vrij algemeen is verbreid, is dat Kircher als wetenschapsman een doodlopend spoor heeft gevolgd. Het ideaal van de 'universele geleerde' dat zich in de Renaissance had ontwikkeld was niet meer vol te houden in de zeventiende eeuw. De overdaad aan nieuwe wetenswaardigheden die de geleerden in West-Europa overspoelde vanuit de kort geleden ontdekte werelddelen was niet meer door één geest te bevatten; de nieuwe natuurwetenschappelijke disciplines ontplooiden zich in steeds meer gespecialiseerde richtingen en stelden bovendien oudere kosmologische opvattingen op de proef. Kircher is wel omschreven alsof hij "bij zijn leven een anachronisme" was. Hier was temeer reden toe omdat hij zich niet alleen interesseerde voor de moderne natuurwetenschap, maar tevens trouw bleef aan het premoderne wereldbeeld en zich uitgebreid bezighield met de eigenaardigheden van magie en van heidense godsdienstige stromingen. Zo verdiepte hij zich in de Egyptische mystiek die werd toegeschreven aan Hermes Trismegistus. Al een eeuw eerder was Giordano Bruno die een dergelijke Egyptische religie aanhing, een zonnecultus waarbij hij meende dat de aarde rond de zon draaide, op Pauselijk bevel levend verbrand op het Campo de'Fiori te Rome.

De geschiedenis lijkt het beeld van deze 'doodlopende weg' in Kirchers ontwikkeling te bevestigen. Nadat de Egyptoloog Champollion er aan het begin van de negentiende eeuw in geslaagd was de hiërogliften te ontcijferen, werden Kirchers vertalingen als verzinsels ontmaskerd en werd hijzelf definitief als een charlatan bestempeld. Vervolgens werd Kircher nog slechts gewaardeerd als 'geniale gek', een bedrieger die hoogstens van anekdotische waarde is voor de encyclopedische geest van het barokke Rome, een fantast die niet meer kon zijn geweest dan de geleerde hofnar van de hogere Romeinse klassen. Zijn museum wordt in enigszins pejoratieve zin omschreven als een 'theatrum mundi', een theater van de wereld, een creatief, maar geenszins serieus te nemen megalomaan project om een lachspiegel van het wereldse bedrijf te leveren; een persiflage op het 'Boek der Wereld' als een allegorisch werk dat eerder tot vermaak strekt dan tot lering.

Tegenover deze portrettering van Kircher als een figuur in een fantastische roman kan ook een andere worden gesteld. Allereerst kan worden gewezen op het belang dat moet worden gehecht aan de esoterische religieuze stromingen die hij bestudeerde. De teksten van Hermes Trismegistus, die de afgelopen eeuwen vrijwel geheel uit de geschiedenisboeken zijn verdwenen, moeten in de vroegmoderne periode van onmiskenbare betekenis zijn geweest. In de hermetische mystiek wordt de nadruk gelegd op het alchemistische experiment en de systematische twijfel aan religieuze dogmata. Waarschijnlijk is de belangstelling voor deze stroming bij geleerden in de zestiende en zeventiende eeuw een motor geweest achter de omwenteling in het Westerse denken die uitmondde in de wetenschappelijke revolutie - een omwenteling die de historicus nog altijd voor grote vragen stelt.

Nog belangrijker voor een juiste beoordeling van Kircher is de constatering dat hij in zijn encyclopedische streven naar universele kennis zeker niet alléén stond. Zeventiende-eeuwse filosofen als Descartes en Leibniz stelden alles in het werk om de 'éénheid der wetenschappen' te bewerkstelligen die ook Kircher voor ogen had. Deze filosofen, die zich ook met natuurkunde bezighielden, gingen uit van de principes van de exacte disciplines die ze meenden terug te kunnen vinden in alle takken van wetenschap. Kircher schreef zelf een boek over logica, waarbij hij door

middel van een klein aantal logische symbolen de grondslagen van alle mogelijke kennis wilde vastleggen. Kirchers 'Ars Magna Sciendi' - de Grote Kunst van het Weten - is hiermee het allereerste boek over symbolische logica, een wetenschap waaruit zich in de twintigste eeuw zowel de taal filosofie als de informatica hebben ontwikkeld.

Kirchers onderzoeken naar de mogelijkheden van een 'oertaal', een universele taal, en naar een systeem om logische redeneringen vast te leggen, geven aan dat hij, hoewel hij enerzijds nog met één been in de Middeleeuwse traditie stond, anderzijds de mogelijkheden van de moderne exacte wetenschap misschien wel beter doorgrondde dan veel van zijn geleerde tijdgenoten.

Wie was Athanasius Kircher: een zweverige charlatan, ingenieuze hofnar, of miskend wetenschappelijk genie? Waren zijn vertalingen van de hiërogliefen werkelijk frauduleus, of werd zijn fantasie gewoon geprikkeld door een overdosis aan geleerd enthousiasme? Waren zijn pogingen om 'alles met alles in verband te brengen' de dooddoener van een New-Age-goeroe avant-la-lettre, of kwamen zij voort uit een vast vertrouwen in de toekomstige mogelijkheden van de exacte wetenschap? Voor het antwoord op deze vraag moet opnieuw de blik worden gericht naar Rome, naar het Collegio Romano.

Onderdeel van het gebouwencomplex van dit godsdienstige college is één van de attracties van Rome die door geen enkele toerist moeten worden gemist: de kerk van Sant'Ignazio, met daarin het door de schilder Andrea Pozzo vervaardigde plafond. Hier wordt de bezoeker overweldigd door het op de binnenzijde van een half rond gewelf geschilderde figuur van Ignatius, wiens hart lichtstralen uitzendt naar alle delen van de wereld, gesymboliseerd door personificaties van de vier belangrijkste werelddelen. Wie goed kijkt ziet dat Ignatius op zijn beurt het licht ontvangt van een herrezen Christus.

De vertrekken van de Jezuïetenpater Kircher grensden aan deze kerk. Elke keer dat hij binnentrad werd Kircher eraan herinnerd dat al zijn wetenschappelijke arbeid, hoe interessant deze op zich ook zijn mocht, slechts in dienst stond van één ding: de verspreiding van het Ware Geloof. De novicen die de kerk bezochten werden onderwezen in de doctrine dat alle kennis waar hun leergierige belangstelling naar uitging, ondergeschikt was aan de kennis van goed en kwaad, en uiteindelijk de kennis van God. Kircher moest, op zijn manier, zich aan niets anders wijden dan aan de navolging van de voorbeeldige Ignatius. Zijn geleerde arbeid was slechts van nut bij de door de heilige gehanteerde spreuk: 'Ignem veni mittere in terram, et quid volo nisi ut accendatur' - Ik heb het licht op aarde gebracht, en ik wil niets anders dan dat dit overal wordt ontstoken.

De vernieuwende impuls die de Jezuïeten in de zeventiende eeuw gaven aan het katholieke wereldbeeld kenmerkte zich door een overtuigd optimisme. Het 'vita activa', het actieve leven, was volgens de Jezuïeten prijzenswaardig aangezien alle wetenschappelijke en artistieke ontdekkingen werden verricht in dienst van Christus en konden bijdragen aan de verspreiding van de leer. Zoals Kirchers medebroeders afgelegene continenten bereisden, zodat uiteindelijk de dogma's van Ignatius de geografische uitersten van de aardbol bereikten, zo betrad Kircher vanuit zijn studeerkamer de verste uithoeken van het verleden om ook dáár vervolgens de Jezuïtische vlag te zwaaien. Ook de donkerste oudheid, de tijd van vóór Abraham en Mozes, diende voor Christus te worden veroverd. Het oude Egypte, de verborgen wijsheid der occultisten, en de mystiek van de Oosterlingen konden worden

ingelijfd bij het Ware Geloof. In dit kader was het ook noodzakelijk dat er een universele, voor alle volkeren begrijpelijke taal werd ontworpen, om de missie vervolgens overal ter wereld uit te dragen.

Dus het was noch misplaatste eerezucht, noch een zweverig soort holisme waardoor Kircher werd geïnspireerd bij zijn vertalingen van de hiërogliefen. In de eerste plaats werd hij gedreven door geloofsijver. In de navolging van zijn grote voorbeeld, de heilige Ignatius, verrichte hij zijn werk ter meerdere ere van God. Het mag duidelijk zijn dat Kircher een rationele bewijsvoering volledig ondergeschikt achtte aan het produceren van gloedvol proza dat gericht was op het redden van zielen, waarbij het doel de middelen - letterlijk - heiligde.

Kircher schreef een omvangrijk boek over de fysische eigenaardigheden van het licht, waarbij hij de werking van verschillende van zijn machines demonstreerde, en zijn betoog liet uitmonden in een lofdicht op de bron van alle kennis, het Goddelijke licht. Zijn verhandelingen over wiskunde bevatten steevast een omvangrijke clause over de Goddelijke oorsprong der getalsverhoudingen. Hij werkte aan een uitgebreide Christustypologie waarbij hij Christus onder ander terugvoerde op de Egyptische scarabee die hij herkende als symbool van wederopstanding.

De obelisk op de pleinen in Rome hoefde men na Kirchers onderzoeken niet meer te vrezen of te minachten als een mysterieus reliek uit een voorbije heidense oudheid. De Egyptenaren waren slechts de trouwe stenografen van een op Jezuïtische leest geschoeid Oerchristendom zoals dit door Mozes en Hermes Trismegistus was ontwikkeld. Het Boek der Wereld, dat mag duidelijk zijn, of dit nu in hiërogliefen of in het Latijn was opgesteld, diende slechts te worden gelezen 'ad maiorem Dei gloriam'.

Literatuur:

Godwin, J., *Athanasius Kircher: A Renaissance Man and the Quest for Lost Knowledge*, London 1979.

Haakman, A., *De onderaardse wereld van Athanasius Kircher*, Amsterdam 1991.

Rowland, I.D. et al., *The Ecstatic Journey: Athanasius Kircher in Baroque Rome*, Chicago 2001.

Stolzenberg, D. et al., *The Great Art of Knowing: The Baroque Encyclopaedia of Athanasius Kircher*, Stanford 2001.

Weststeijn, T., *Athanasius Kircher in Amsterdam. A seventeenth-century scholar in search of lost knowledge*, cat. exhib. Museum Amstelkring Amsterdam, 1 September – 7 October 2001, Amsterdam 2001.